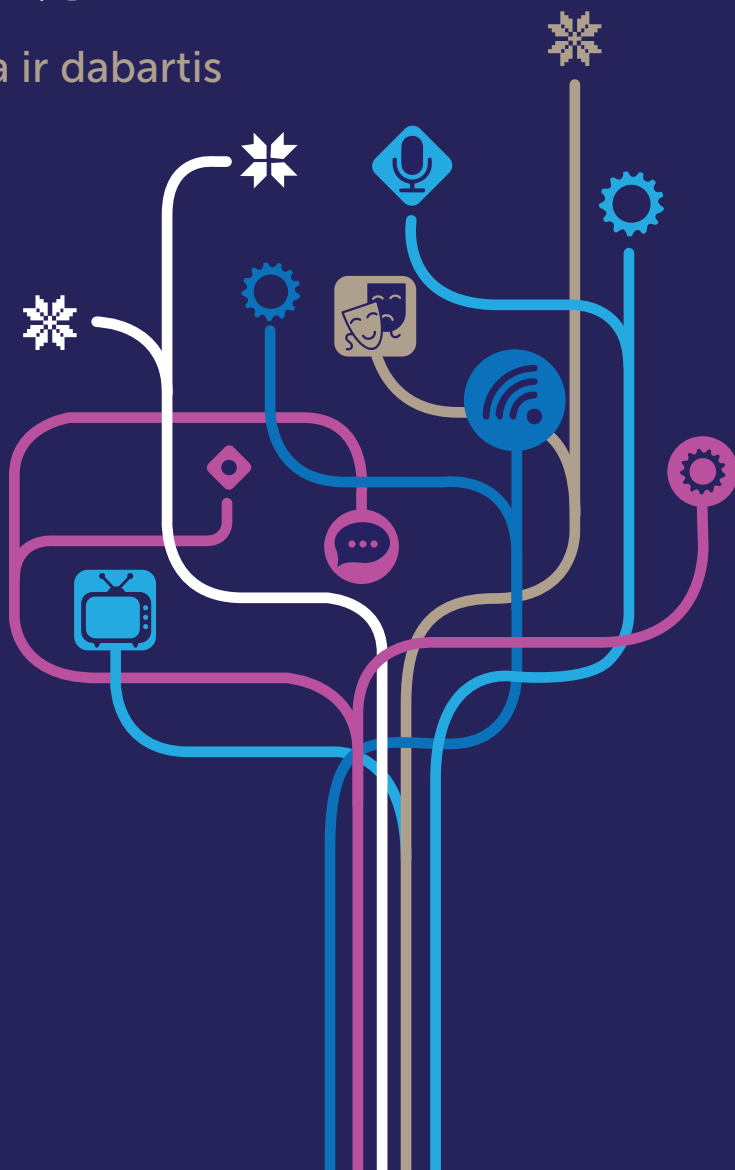

ALDONAS PUPKIS

Lietuvių BENDRINĖ TARTIS

norminimo istorija ir dabartis

ALDONAS PUPKIS

Lietuvių BENDRINĖ TARTIS

ALDONAS PUPKIS

Lietuvių BENDRINĖ TARTIS

norminimo istorija ir dabartis

STUDIJA

VILNIAUS
UNIVERSITETO
LEIDYKLA

2020

Studijų apsvartė ir rekomendavo išleisti
Vilniaus universiteto Filologijos fakulteto taryba
(2020 m. lapkričio 27 d., protokolas Nr. 180000_TP-16)

Recenzavo:
dr. Jurgita Jaroslavienė
prof. dr. Asta Kazlauskienė

Studijos leidimą parėmė

Valstybinė lietuvių kalbos komisija

Rėmėjai

Leidinio bibliografinė informacija pateikiama
Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos
Nacionalinės bibliografijos duomenų banke (NBDB)

ISBN 978-609-07-0567-4 (spausdinta knyga)

ISBN 978-609-07-0568-1 (skaitmeninis PDF)

© Aldonas Pupkis, 2020

© Vilniaus universitetas, 2020

Turinys

Pratarmė / 7

Įvadas / 13

BENDRINĖ TARTIS TARPUKARIU / 21

Teatras / 24

Radijas / 38

Mokykla / 45

Tarties normų sistema / 48

BENDRINĖS TARTIES REIKALAI SOVIETMEČIU / 61

Bendrinės tarties ugdymas / 73

Teatras / 77

Radijas ir televizija / 86

Švietimas / 93

BENDRINĖ TARTIS PO 1990 METŲ / 99

Bendrinės tarties vartoseną / 101

Normų kodifikavimo klausimai / 107

Pastangos viešumoje įtvirtinti vilnietišką tartį / 117

 Tyrimo objektas, metodika ir kiti dalykai / 119

 Balsių kiekybės ir kokybės tyrimai / 131

 Viešųjų išvadų / 143

Diskusiniai bendrinės tarties normų klausimai / 146

 Bendrinės tarties stilių klausimu / 147

 Iš balsių tarties klausimų / 155

 Ilgieji ir trumpieji bendrinės kalbos balsiai / 155

 Balsio *e* tarimo variantai / 159

 Balsis *o* svetimos kilmės žodžiuose / 163

 Hiato klausimai tarties normų sistemoje / 165

 Tvirtapradžių dvigarsių *i, u + l, m, n, r* tartis / 170

Geminatos ir jų vartojimas /	173
Priebalsio <i>l</i> ir kitų kietumas ir minkštumas /	175
Intonacijos klausimai /	178
Bendrinės tarties funkcionavimas /	180
Radijo ir televizijos tartis /	187
Sceninė tartis /	193
Kitų viešojo kalbėjimo sričių tartis /	202
Bendrinė tartis švietimo sistemoje /	205

BAIGIAMOSIOS PASTABOS / 217

Sutrumpinimai /	224
Literatūra ir šaltiniai /	225
Summary /	240
Pavardžių rodyklė /	249

Pratarmė

Studija „Lietuvių bendrinė tartis: norminimo istorija ir dabartis“ atsirado iš didesnio darbo, skirto tarpukario Lietuvoje dirbusios Lietuvių kalbos draugijos (1935–1940) istorijai, kaip vienas iš jo skyrių, kuriame aprašomas bendrinės sakytinės kalbos¹ norminimas, ugdymas, jo tikslai, uždaviniai ir priemonės. Tame aprašyme svarbią vietą užima bendrinės tarties atsiradimo ir raidos klausimai. Studijoje tuos klausimus teko apžvelgti ir sovietmečiu, taip pat atkurtosios Nepriklausomybės metais.

Ši bendrinės tarties norminimo istorijos apybraiža yra pirmasis mėginimas parašyti analitinę šio kalbos lygmens istoriją, kurioje būtų parodytas ilgas ir sudėtingas jos raidos kelias, apžvelgtos šių dienų tarties funkcionavimo ir kodifikacijos ypatybės. Tikimasi, kad visa tai galėtų padėti spręsti ir dabartinius tarties norminimo bei ugdymo klausimus. Iki šiol iš šios istorijos tebuvo žinoma tik fragmentiškų liudijimų apie bendrinės tarties atsiradimo sąlygas, jos normintojus ir ugdytojus, tad visam procesui nušviesti teko ieškoti gana kuklių archyvuose dokumentuose esančių duomenų, naudotis dažnai atsitiktiniais amžininkų atsiminimais bei liudijimais, knygoje ir periodinėje spaudoje paskelbtuose straipsniuose nurodytais faktais, tam tikromis užuominomis kalbotyros istorijos darbuose. Manytina, kad šis darbas galėtų papildyti ir pagal kalbos lygmenis rašytiną lietuvių kalbotyros istoriją.

Kalbant apie sakytinės kalbos² bendrinę tartį ir jos atsiradimą bei raidą, matyti keli ryškūs istorijos laikotarpiai, kai bendrinės kalbos vartosenoje toji tartis visai neegzistavo arba vėliau konkuravo su įvairiomis kitomis kalbos vartojimo atmainomis. Pirmiausia vartosenoje jau XIX a. pabaigoje buvo mėginimų atsiriboti nuo tarminio kalbėjimo ir skatinta viešuosius dalykus tarti pagal vieną pasirinktą modelį – vadinamąjį vakarietiškoji lietuvių kalbos variantą. Vėliau,

1 Dėl sakytinės kalbos ir jos santykių su rašytine kalba plačiau žr. Piročkinas 2018: 33.

2 Studijoje sąmoningai vartojamas *sakytinės*, o ne *šnekamosios kalbos* terminas kaip priešprieša *rašytinės kalbos* terminui (*rašomosios* ir *šnekamosios kalbos* terminai paliekami atpasakojant ar cituojant ankstesnius kitų kalbininkų darbus). To termino turinį ir jo vartojimo istoriją plačiau yra aprašęs paskutiniame savo straipsnyje prof. Arnoldas Piročkinas (2020). Beje, *sakytinė kalba* vartojama ir Švietimo, mokslo ir sporto ministerijos patvirtintose ugdymo programose. Prie minėtų terminų derinti naujadarą *dainuotinė kalba* nesiryžtame ir visur paliekame tradicinį *dainuojamosios kalbos* terminą.

1918 m. paskelbus Lietuvą nepriklausoma valstybe, bendrinė sakytinė kalba pradėjo skleistis tam tikrose valstybinio gyvenimo srityse, pirmiausia teatre, mokykloje, kariuomenėje, bažnyčioje ir kitur, bet jai plisti trukdė tai, kad nebuvo sakinės žiniasklaidos, kurioje būtų vartojama bendrinė kalba (žr. Piročkinas 2020: 23). Ilgus metus atsiradęs radijas nebuvo prieinamas platiesiems gyventojų sluoksniams, o ir šiaip per jį sklido nelabai pavyzdinga kalba. Bendrinės sakinės kalbos pradmenys turėjo konkuruoti ne tik su tarminė ir besirandančia pusiau tarminė kalba, bet ir su miesto kalba, kuria lietuviškai kalbėjo nedidelė dalis žmonių, o jų kalboje maišėsi kelių kalbų vartosena. Tarpukario metais stengtasi atsisakyti bent jau vadinamojo Kauno poniučių žargonu ir pašalinti jį iš teatro scenos ir Kauno radijo, įkurto 1926 m., eterio.

Pokario metais Kauno žargonas dėl gana gausių ateivių iš kaimo greitai pasitraukė iš vartosenos (tiesa, palikdamas tam tikrų neigiamų pėdsakų) ir bendromis kalbininkų, teatralų, žurnalistų ir kitų išsilavinusių žmonių pastangomis bendrinė tartis pradėjo užimti vis didesnius vartosenos plotus. XX a. septintame–aštuntame dešimtmetyje tarties normos galutinai suvoktos kaip viešosios sakinės kalbos siekiamybė, o pati bendrinė tartis klostėsi kaip realiai funkcionuojanti tikrovė, turinti tam tikrą, nors ir nedidelį, vartotojų sluoksnį.

Kartu su visuotiniu švietimu sovietmečiu formavosi tam tikra bendra vartosena, kurioje pynėsi gimtosios tarmės arba pusiau tarminės kalbos elementai (savotiškas tarminis akcentas) ir bendrinės tarties normos, sudarydamos gana įvairuojančios vartosenos modelį. Ne veltui vienas kitas kalbininkas buvo bepradedantis tvirtinti, esą dabar visi žmonės jau kalbantys bendrine kalba. Iš tiesų ta lietuvių kalbos vartojimo atmaina buvo ne kas kita, kaip tam tikras substandartas³, XXI a. pradžioje įgijęs jau gana apčiuopiamus vartojimo kontūrus. Prie jo formavimosi ir išplitimo mūsų laikais daug prisidėjo vis didesnę pagreitį įgaunanti globalizacija ir su ja susiję daugelyje Europos kalbų vykstantys demotifikavimo („liaudiškėjimo“) procesai. Šie procesai Lietuvoje pradėjo savotiškai kirstis su palyginti griežtomis bendrinės tarties normomis, jų statiškumu ir neprisitaikymu prie kintančių aplinkybių. Štai tokioje dirvoje ir atsirado mėginimas tradicines bendrinės tarties normas pakeisti desdantantizuotomis normomis ir pradėta „geriausios lietuvių kalbos“ atmaina skelbti Vilniaus miesto gyventojų kalbą.

3 Apie substandartą plačiau žr. šios studijos p. 180–181, 183.

Pastarąjį dešimtmetį mūsų spaudoje pradėjo rodytis kalbininkų ir sociolingvistų straipsnių, kuriuose užsimota ne tik ištirti kai kuriuos dabartinės lietuvių kalbos vartojimo ypatumus, bet ir įvilkti gautas ar sukonstruotas išvadas į ryškų ideologinį apvalkalą, kur dabartinė norminamoji kalbotyra būtų parodyta kaip antimokslinė veikla, savo šaknimis suaugusi su sovietiniu paveldu ir jį globojančiomis dabartinėmis kalbos priežiūros institucijomis. Į tuos ideologiškai angažuotus tyrimus pateko ir lietuvių bendrinės tarties dalykai: tariamas dabartinių normų dirbtinumas, jų diegimo į vartoseną praktika ir metodai. Visa dabartinė valstybės kalbos politika, bendrinės kalbos norminimo ir priežiūros sistema tuose straipsniuose laikoma sovietiniu palikimu, kurį reikią visomis priemonėmis šalinti iš mūsų gyvenimo ir, remiantis kai kurių Vakarų Europos šalių patirtimi, norminamąją kalbotyrą mesti į istorijos šiukšlyną. Be kita ko, šiai sociolingvistinės pakraipos lietuvių kalbininkų ir sociolingvistų grupei, skirtingai nuo įprastinio dabartinės sociolingvistikos tiriamųjų dalykų aprašymo, būdinga agresyvi agitacija nepaisyti per šimtmečius susiformavusių bendrinės kalbos tradicijų ir patyčių propaganda, kuria siekiama visai suniekinti kitaip manančius kalbininkus.

Kaip tik ši agitacinė propagandinė veikla privertė atidžiau pasižvalgyti po lietuvių kalbotyros istoriją ir iškelti joje vykusius procesus, leidžiančius patvirtinti, kad bendrinės kalbos norminimas ir priežiūros sistema yra svarbi valstybės kultūros ir kalbos politikos dalis, gyvybingas lietuvių kultūros paveldas, pagrįstas aiškiais teoriniais Jono Jablonskio išvalgomis ir išpuoselėtas tarpukario Lietuvos kalbininkų (daugiausia Lietuvių kalbos draugijos narių) pastangomis. Tik remiantis tuo paveldu buvo įmanoma sovietmečiu ginti lietuvių kalbą nuo agresyviai peršamos dvikalbystės, saugoti lietuvių tautą nuo rusinimo pavojų ir nutautėjimo grėsmių. Sveikos to paveldo idėjos tebefunkcionuoja ir šiandieninių lietuvių kalbininkų bei kultūrininkų darbuose.

Šia proga verta prisiminti dar 1950 m. Prano Skardžiaus pasakytą mintį apie Jono Jablonskio nuopelnus, kad „iš paprastos kaimiečių susižinojimo priemonės jis lietuvių kalbą padarė visai tobulu įrankiu, tinkančiu net subtiliausiems minties niuansams reikšti. Šiuo būdu jis yra padėjęs tvirtus pagrindus dabartinei mūsų bendrinei kalbai ir nurodęs kelius jos tolimesnei raidai“ (Skardžius 1997: 369). Tam visiškai pritardamas, šios studijos leitmotyvu kartu su Skardžiumi noriu iškelti 1961 m. gana tiksliai jo suformuluotą nuostata, kad Jablonskio „sukurtieji tos kalbos pagrindai pasilieka nesugriaunami, ir visi bandymai juos pakeisti priešingais, tos kalbos esmei svetimais pagrindais (t. y. kalbą kultivuoti

svetimos kalbos pavyzdžiu), reikia tikėtis, neduos norimų vaisių“ (Skardžius 1997: 431). Nors tai buvo pasakyta apie bandymus sovietmečiu Lietuvoje diegti rusų–lietuvių dvikalbystę, bet ši nuostata ne mažiau tinka ir mūsų dienoms.

Šios mintys taip pat prisidėjo prie paskatos parašyti lietuvių bendrinės tarties istorijos apybraižą, kurioje būtų apžvelgtos lietuvių bendrinės tarties atsiradimo sąlygos, jos normų formavimasis gyvosios lietuvių kalbos pavyzdžiais bei dėsniais ir funkcionavimas įvairiais istoriniais laikotarpiais. Joje ne visiems dalykams skiriama vienodai vietos. Pavyzdžiui, mažiau leistasi į gausių konkrečių sovietmečio publikacijų analizę (kur daugelyje straipsnių keliami panašūs atvejai ir pavyzdžiai), bet stengtasi daugiau aptarti bendresnius to laikotarpio klausimus. Kai kam gali atrodyti, kad kiek daugokai dėmesio skiriama naujosios sociolingvistinės krypties kritikai, bet tai pasirodė svarbu norint iškelti jos netikslumus ir trūkumus.

Be istorinės apžvalgos, studijoje keliamas tikslas nuodugniai išanalizuoti dabartinės bendrinės tarties funkcionavimo ypatumus įvairiose jos vartojimo srityse, aptarti probleminius dabartinių tarties normų klausimus, ieškoti atsakymų, kaip jas būtų galima patikslinti ir priartinti prie vartosenos.

Nedirbant tiesioginio bendrinės tarties praktinio ugdomojo darbo, nebuvu lengva visa tai daryti. Vis dėlto manau, kad žvilgsnis į šią veiklos pusę galėtų padėti aktyviau spręsti tarties kodifikavimo klausimus ir šią kalbos vartojimo sritį, išjudinus iš mirties taško, pakelti į naują, kokybiškai aukštesnę norminimo pakopą. Tam reikia ne tik platesnių šio kalbos lygmens funkcionavimo tyrimų, bet ir teorinių nuostatų išgryninimo. Tarp jų visų pirma būtų svarbu nusibrėžti variantų gausinimo ribas, santykius su tradicija ir dabartiniais jos vartojimo polinkiais.

Taigi lieka tikėtis, kad šioje studijoje dėstomos mintys galėtų prisidėti prie pačios bendrinės tarties ugdymo, lanksčių jos normų diegimo į praktiką, prie visos lietuvių bendrinės sakytinės kalbos tobulinimo, funkcinių jos galių stiprinimo ir plėtimo. Ypač noriu tikėti, kad bendrinė tartis pagaliau ras tinkamą vietą lietuvių kalbos mokymo sistemoje ir iš podukros vaidmens peraus į pasigėrėjimo vertą kalbos vartojimo ir puoselėjimo sritį.

Studijoje naudotasi analitiniu aprašomuoju metodu. Daugelis teiginių remiami archyvinių dokumentų (tarp jų ir nemaža naujų) duomenimis. Tam tikrais atvejais naudotasi antriniais šaltiniais (Lietuvos radijo 2016; Lietuvos televizijos 2017). Vienas iš pačių plačiausių šaltinių – publikacijos popierinėje spaudoje ir elektroninėje žiniasklaidoje.

Taip pat iš antrinių šaltinių (Jono Jablonskio, Antano Salio, Prano Skardžiaus ir kt. vėliau išleistų raštų rinkinių) nurodomi juose perspausdintų straipsnių puslapiai, bet tekste ir literatūros sąrašė pirmiausia pateikti pirminiai šaltiniai. Pavyzdžiui, nuoroda *Salys 1964: 100* reiškia, kad cituojamas Antano Salio „Raštų“ 3 tome (1985) išspausdintas straipsnis „Tartis“, pirmiau paskelbtas „Lietuvių enciklopedijos“ 30 tome 1964 m.

Noriu padėkoti visiems, vienaip ar kitaip prisidėjusiems prie šio darbo atsiradimo, gerinimo ir tobulinimo.

Pirmiausia dėkoju savo žmonai Ritai Miliūnaitei, kurios paskatomis ryžausi imtis šios temos. Ačiū jai ir už dalykines bei kitokias pastabas, už ilgametės diskusijas bendrinės kalbos klausimais ir jose išryškintas nuostatas bei teorines įžvalgas.

Ačiū studijos recenzentėms dr. Jurgitai Jaroslavienei ir prof. dr. Astai Kazlauskienei, savo pastabomis ir patarimais daug prisidėjusioms prie šios studijos teksto tvarkymo ir gerinimo. Dėkoju Vilniaus universiteto Lietuvių kalbos katedros dėstytojams, svarsčiusiems šį darbą ir pateikusiems naudingų pastabų ir patarimų. Atskirai dėkoju šio projekto vadovui dr. Evaldui Švageriui, katedros vedėjai doc. dr. Vilmai Zubaitienei, padėjusiems daug pastangų, kad šio darbo rengimo spaudai reikalai eitų sklandžiai ir netrikdomai.

Negaliu geru žodžiu nepaminėti Lietuvių kalbos draugijos vadovų, Lietuvos centrinio valstybės archyvo, LRT Dokumentų archyvo, Mokslo ir enciklopedijų leidybos centro darbuotojų, nuoširdžiai padėjusių iliustracijų paieškoje. Ačiū darbščiam Vilniaus universiteto leidyklos kolektyvui – leidinio kalbos redaktorei Gražinai Indrišiūnienei, maketuotojai Vidai Vaidakavičienei, projektų vadovei Jurgitai Rumšienei.

Aldonas Pupkis. Lietuvių bendrinė tartis: norminimo istorija ir dabartis. Studija. – Vilnius : Vilniaus universiteto leidykla, 2020. – 256 p.

ISBN 978-609-978-609-07-0567-4 (spausdinta knyga)

ISBN 978-609-07-0568-1 (skaitmeninis PDF)

Ši bendrinės tarties norminimo istorijos apybraiža yra pirmasis mėginimas mūsų kalbotyroje parašyti analitinę šio kalbos lygmens istoriją, kurioje būtų parodytas ilgas ir sudėtingas jos raidos kelias, apžvelgtos šių dienų tarties funkcionavimo ir kodifikacijos ypatybės. Tikimasi, kad visa tai galėtų padėti spręsti ir dabartinius tarties norminimo bei ugdymo klausimus. Manytina, kad šis darbas galėtų papildyti ir pagal kalbos lygmenis rašytiną lietuvių kalbotyros istoriją.

Be istorinės apžvalgos, studijoje keliamas tikslas nuodugniai išanalizuoti dabartinės bendrinės tarties funkcionavimo ypatumus įvairiose jos vartojimo srityse, aptarti probleminius dabartinių tarties normų klausimus, ieškoti atsakymų, kaip jas būtų galima patikslinti ir priartinti prie vartosenos.

Dailininkė *Jurga Tėvelienė*
Kalbos redaktorė *Gražina Indrišiūnienė*
Vertėja į anglų kalbą *Neringa Kaluinienė*
Maketuotoja *Vida Vaidakavičienė*

Vilniaus universiteto leidykla
Saulėtekio al. 9, LT-10222 Vilnius
info@leidykla.vu.lt, www.leidykla.vu.lt
Knygos internete www.knygynas.vu.lt
Mokslo periodikos žurnalai www.zurnalai.vu.lt

Spausdino UAB „Petro ofsetas“
Naujoji Riononių g. 25C, LT-03153 Vilnius
Tiražas 350 egz., 13,6 aut. l.

Leidinio spaudos lankų popierius *Munken Pure* 120 g/m²
Viršelio popierius *Rives Tradition Pale Cream* 250 g/m²

Lietuvos televizijos „Mūsų kalbos“ laidos vedėjo Aldono Pupkio interviu su Aleksu Girdeniū apie bendrinę tartį ir jos norminimo principus. XX a. devinto dešimtmečio vidurys, Valdo Vilūno nuotr.

Knygoje „Lietuvių bendrinė tartis: norminimo istorija ir dabartis“ aprašomos lietuvių bendrinės tarties atsiradimo sąlygos ir aplinkybės XIX–XX a. sandūroje, jos norminimas ir vartojimas tarpukario Lietuvoje, sovietmečiu ir atkūrus nepriklausomybę 1990 metais.

Šio kalbos lygmens norminimo pagrindus paklojo Jonas Jablonskis 1901 m. gramatikoje. Tarpukariu lietuvių profesionaliojo teatro kūrėjų ir Lietuvių kalbos draugijos kalbininkų pastangomis bendrinė tartis tapo tikrove. Išugdytas nors ir nedidelis išsilavinusių žmonių sluoksnis, kuriam toji tartis buvo tapusi profesinės veiklos įrankiu ir saviraiškos dalimi.

Nuėjusi neilgą raidos kelią šiandien bendrinė tartis kelia įvairių klausimų dėl jos kodifikacijos sąstingio, kai kurių sustabarėjusių normų, todėl reikalauja atidžios normintojų peržiūros. Studijoje aptariami diskusiniai tarties normų atvejai, rašoma apie bendrinės tarties vartojimo ypatumus šiandieninio teatro, radijo, televizijos, švietimo sistemos ir kitose srityse.